

Ks. Janusz MARIAŃSKI

O RELIGII I MORALNOŚCI

W społeczeństwie polskim nasilają się procesy kwestionowania moralności religijnej, zarówno wśród katolików selektywnych, krytycznych w stosunku do Kościoła i jego doktryny moralnej, jak i wśród katolików „odchodzących”, którzy kształtują swoją moralność niezależnie od religii. Jednocześnie zaznaczają się procesy wzmocnienia religijności wśród katolików „pogłębianych”, którzy łączą religijność z moralnością w życiu codziennym. Ogólnie jednak widoczny jest rozziw między religijnością na płaszczyźnie ogólnonarodowej (wiary narodu) i na płaszczyźnie życia codziennego (religijności przeżywanej), zwłaszcza w dziedzinie moralności. W tym kontekście niektórzy badacze społeczni mówią nawet o „schizofrenicznych” moralnie postawach życiowych wielu katolików polskich. Sekularyzacja spontaniczna i pluralizm społeczno-kulturowy przyczyniają się do zróżnicowania orientacji moralnych Polaków (do pluralizmu moralnego). W konsekwencji relacje między wartościami religijnymi a moralnymi nie zawsze układają się w strukturę hierarchiczną, w której wartości religijne dominują nad wartościami moralnymi. Niektórzy socjologowie twierdzą nawet, że religia i moralność w społeczeństwie polskim to dwa niezależne od siebie wymiary życia codziennego.

Wartości religijne i moralne stają się przedmiotem negocjacji: kojarzą się

z przykrymi ograniczeniami jako przeciwieństwo szczęścia lub stają się przedmiotem swobodnego wyboru. W wielu dziedzinach życia wartości i normy moralne – zwłaszcza o proveniencji religijnej – tracą swój niekwestionowany charakter: ludzie są zdania, że w określonych sytuacjach muszą zastanawiać się nad alternatywnymi normami i spośród nich dokonywać doraźnych wyborów. Wielu wiernych Kościoła ignoruje jego przykazania, a pożądana integracja normatywna przekształca się w integrację sytuacyjną według logiki wyboru. Przybywa także tych, którzy doradzają, co należy wybrać i z czego zrezygnować. Trudno ująć i sprowadzić do wspólnego mianownika różnorodne postawy i zachowania moralne ludzi współczesnych oraz rozstrzygnąć, czy mamy w ich przypadku do czynienia ze spowolnionym, czy też przyspieszonym procesem sekularyzacji moralności.

Religia stopniowo emigruje z sytuacji społecznych, częściowo także z relacji o charakterze moralnym. W ponowoczesnej moralności coraz mniej jest miejsca na ingerencję Boga jako źródła moralności. Swoistym megatrendem we współczesnym świecie staje się przechodzenie od moralności teistycznej do nieiteistycznej, od moralności religijnej – poprzez dystansowanie się od niej – do jakichś nowych form moralności. Ubocznym skutkiem

tych przemian, prowadzących do rozmycia wielu wartości i norm, może być utrata poczucia elementarnej przyzwoitości i uczciwości. Religijność i moralność wydają się wkraczać na odrębne pola znaczeniowe. W warunkach bardzo radykalnych zmian społecznych („płynnej” nowoczesności) część ludzi poszukuje stałych punktów orientacyjnych. Religia wskazuje wówczas na trwałe fundamenty moralne, których można się bezpiecznie trzymać, jest ważna dla integracji i legitymizacji życia codziennego i staje się źródłem porządku społecznego i moralnego.

Przemiany moralne w społeczeństwie polskim naznaczone są w sposób szczególny ścieraniem się dwóch potężnych nurtów ideowych: nurtu moralności katolickiej i nurtu moralności liberalnej. „W wyniku owego ścierania się w świadomości moralnej społeczeństwa można obserwować obecność idei charakterystycznych zarówno dla pierwszego, jak i drugiego nurtu, ale głównym efektem konfrontacji wydaje się skuteczne wzajemne dezawuowanie się owych idei. Wynika to głównie ze stylu polemik, które nie mają nic wspólnego z dialogiem. Nasuwa się refleksja, że podobny efekt uzyskują politycy, skutecznie się nawzajem dezawuuując, co wpływa na obniżenie zaufania społeczeństwa do całej klasy politycznej. Ponieważ w dającej się przewidzieć przyszłości żaden z nurtów nie utraci w Polsce wpływów – wynika to z jednej strony z tradycyjnie silnej pozycji katolicyzmu i Kościoła katolickiego, z drugiej zaś z przynależności do Zachodu i Unii Europejskiej oraz wewnętrznej dynamiki moralności – efekty dezawuowania się mogą ulec pogłębieniu. Trudno bowiem liczyć na złagodzenie konfrontacji i przekształcenie jej w bardziej cywilizowany dyskurs”¹.

¹ K. K i c i Ń s k i, *Moralność prywatna a moralność publiczna*, w: *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007, s. 155.

Zwłaszcza w drugiej dekadzie transformacji politycznej i społecznej nastąpiło w naszym kraju szczególnie silne upolitycznienie dyskursu moralnego i moralistyki w debacie politycznej. Znalazło to wyraz między innymi w atmosferze „paniki moralnej” prognozującej upadek moralności po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Jeśli nawet nie można dziś mówić o upadku moralnym społeczeństwa polskiego, to z pewnością jednak następuje w nim wzrost permissywności i podważania nakazów etycznych, które wywodzą się z nauczania Kościoła katolickiego. Z socjologicznego punktu widzenia mówi się zatem o przemianach wartości, norm i ocen moralnych i chociaż niektórzy socjologowie nie chcą tego zjawiska nazywać kryzysem czy erozją świadomości moralnej, to z punktu widzenia Kościoła, którego wierni podważają jego nauczanie moralne, sprawa wygląda nieco inaczej. Mamy tu przecież do czynienia z odstępstwami od wartości i norm religijno-moralnych obowiązujących w tej wspólnotce religijnej. Wyłanianie się nowych wartości, norm i ocen moralnych, które są niespójne, a nawet sprzeczne z wyznawaną religią, można zatem uznać za erozję świadomości moralnej, a przynajmniej za symptom uniezależniania się moralności od religii.

Praca Rafała Boguszewskiego *Religijność i moralność w społeczeństwie polskim: zależność czy autonomia? Studium socjologiczne*² jest próbą analizy, interpretacji i wyjaśnienia wyników badań nad religijnością, systemami wartości i moralnością w społeczeństwie polskim w świetle sondaży Centrum Badania Opinii Społecznej z ostatnich dwudziestu lat. Autor koncentruje się na związkach między empirycz-

² Rafał B o g u s z e w s k i, *Religijność i moralność w społeczeństwie polskim: zależność czy autonomia? Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, ss. 463.

nymi wskaźnikami religijności i moralności oraz określa charakter tych związków w oparciu o bogate źródła empiryczne. Zakłada przy tym, że proces modernizacji społecznej i związany z nim proces pluralizacji i indywidualizacji sprzyja osłabieniu, a nawet – w pewnych dziedzinach – zanikowi więzi między religią a moralnością, co oznacza sekularyzację sfery moralnej oraz jej autonomizowanie się na płaszczyźnie normatywnej i funkcjonalnej.

W swojej hipotezie głównej autor podkreśla, że moralność wielu Polaków, w ogromnej większości określających się jako katolicy i wierzący, nie wiąże się ze wskazaniami Kościoła. W warunkach modernizacji społecznej następuje osłabienie społecznego znaczenia Kościoła i religii, co nie oznacza jednak daleko idącego rozpadu wartości i norm moralnych. Jest to raczej proces reorganizacji i coraz większej subiektywizacji w tworzeniu własnego kodeksu postępowania. Moralne przekonania zachowują bowiem swoje znaczenie także bez religijnej legitymizacji. W analizach szczegółowych autor stara się określić zasięg tych zjawisk w społeczeństwie polskim, a także tempo dokonujących się przemian religijności i moralności oraz ich wzajemnych relacji.

Studium autorstwa Rafała Boguszewskiego składa się z czterech obszernych rozdziałów zatytułowanych kolejno: „Wybrane teorie socjologiczne oraz scenariusze przemian religijności i moralności”, „Religia i religijność w Polsce”, „Moralność w Polsce”, „Religijność a moralność”. Trzy rozdziały omawiające rezultaty badań empirycznych są zatem poprzedzone rozdziałem teoretycznym, który tworzy bardzo dobre ramy dla podjętych w nich rozważań. Treść tego rozdziału oparta jest na bogatej literaturze przedmiotu, głównie z obszaru polskiej socjologii religii i moralności. Podstawowy materiał empiryczny stanowią wyniki sondaży CBOS dotyczących wartości religijnych i mo-

ralnych, zebranych w latach 1989-2010. Sondaże dotyczące tej problematyki są od roku 2005 w większości autorstwa Rafała Boguszewskiego.

Niewątpliwym walorem przeprowadzonych analiz jest to, że wszystkie sondaże realizowano według tej samej metodologii, jednakowe były próby docelowe (dorośli Polacy), stosowano taki sam (losowy) dobór prób i zachowano reprezentatywność badań między innymi dzięki zastosowaniu ważenia prób. Pozwoliło to na porównywanie wyników, łączenie zbiorów oraz przeprowadzenie pogłębionych analiz statystycznych. Ważne są w tym opracowaniu analizy wielozmiennowe służące zbadaniu różnicowań postaw i opinii w poszczególnych podgrupach, wyróżnionych ze względu na określone cechy demograficzne i społeczne. Tam, gdzie było to możliwe i potrzebne, analizy zostały uzupełnione wynikami badań międzynarodowych oraz innych reprezentatywnych sondaży ogólnopolskich.

Autor skupił się niemal wyłącznie na analizach ilościowych. Materiał empiryczny jest tak obszerny, że na jego podstawie można formułować w miarę syntetyczne uogólnienia. Ważne są dwa rozdziały empiryczne dotyczące przemian religijności i przemian moralności w społeczeństwie polskim, ale najistotniejszy – z punktu widzenia podjętego tematu pracy – jest rozdział czwarty, w którym określa się wpływ religijności na postawy i zachowania moralne Polaków. Rafał Boguszewski próbuje w nim odpowiedzieć na pytanie, czy i jak zmieniały się relacje między religijnością a moralnością w Polsce w okresie transformacji ustrojowej, gospodarczej i społeczno-kulturowej. Tak pomyślane i skonstruowane opracowanie stanowi ważny wkład w diagnozę przeobrażeń kulturowych (mentalnych) w społeczeństwie polskim po roku 1989. Zawiera ono wiele ważnych konstatacji dotyczących przemian religijności i moralności w społeczeństwie

polskim tego okresu. Stawia pod znakiem zapytania lub wręcz kwestionuje tezy niektórych socjologów polskich o radykalnym sekularyzowaniu się świadomości religijnej Polaków i o jej upodobnieniu się do świadomości mieszkańców innych państw europejskich.

W świetle przeprowadzonych analiz uzasadnione wydaje się mówienie o powolnej sekularyzacji moralności, procesie rozumianym jako uniezależnianie się od religii. Zasadniczo można powiedzieć, że sekularyzacja ta dokonuje się niezależnie od klimatu ideologicznego, wyrażającego się w usiłowaniach przeciwstawienia sobie religii i moralności czy w poszukiwaniu alternatywnych wobec tradycji chrześcijańskiej niezależnych systemów etycznych. Większość Polaków jest wciąż przekonana o ważnej roli, jaką religia i Kościół katolicki mogą odgrywać w krzewieniu moralności, i w dalszym ciągu można mówić o istotnych zależnościach między religijnym a moralnym wymiarem życia Polaków, bez względu na to, że w deklaracjach wielu ankietowanych religijne uzasadnienia szeroko rozumianej moralności wydają się tracić na znaczeniu.

Obecny charakter związków między religią a moralnością jest w społeczeństwie polskim złożony i mimo wielu oznak sekularyzacji świadomości moralnej, często trudno jest doszukać się wyraźnego i jednoznacznego trendu odchodzenia od uzasadnień religijnych w opiniach, postawach czy zachowaniach Polaków. Wzrasta wprawdzie w tym zakresie motywacja indywidualistyczna, sugerująca, że to właśnie sumienie stanowi wyznacznik uznawanych i realizowanych norm, jednak siła związku między analizowanymi wskaźnikami religijności i moralności pozostaje w ostatnich latach w miarę stabilna. Nie oznacza to jednak, że tak w religijności, jak i moralności nie dokonują się żadne zmiany. Transformacje te zostały przez autora bardzo szczegółowo i kompetentnie opisa-

ne, zinterpretowane i wyjaśniane w świetle przyjętych teorii socjologicznych.

Nie ulega wątpliwości, że omawiane w recenzowanym studium socjologicznym problemy – ze względu na swój złożony charakter – wymagają dalszych dodatkowych i bardziej wszechstronnych analiz, także takich, które będą opierać się na badaniach jakościowych. Związki między religijnością a moralnością wydają się nie do końca jednoznaczne, a zatem trudno jest prognozować, w jakim kierunku i z jaką intensywnością będą następować procesy przemian w dziedzinie moralności i religijności. Diagnozowanie tych zależności okaże się interesującym zadaniem badawczym dla socjologów religii i socjologów moralności w najbliższych dekadach obecnego stulecia. Sondáže CBOS będą dostarczać nowych materiałów empirycznych dla ważnych analiz statystyczno-korelacyjnych.

Korelacja religijności i moralności w społeczeństwie polskim stawała się nader rzadko i raczej w niewielkim zakresie przedmiotem badań empirycznych. Na tym tle opracowanie autorstwa Rafała Boguszewskiego jest bardzo obszernym studium socjologicznym poświęconym wpływowi religijności na moralność Polaków, zarówno w jej wymiarach ogólnych, jak i konkretnych. Zaletą tego studium jest także to, że zawiera ono nie tylko liczne interpretacje uzyskanych wyników empirycznych, ale także próby wyjaśniania skonstatowanych zależności. Należy też podkreślić wartość zamieszczonych w tekście i w aneksie starannie opracowanych tabel statystyczno-korelacyjnych i wykresów.

Recenzowana książka wnosi znaczący wkład w socjologiczny opis przemian religijnych i moralnych w wymiarze życia społeczeństwa polskiego, a przede wszystkim związku zachodzącego między religijnością a moralnością. Religia i moralność są rzeczywistościami różniącymi się od siebie, ale jednocześnie wyraźnie

ze sobą powiązany. Religia w naszym kręgu kulturowym niesie z sobą istotny ładunek aksjologiczny, promuje wartości przede wszystkim chrześcijańskie, które zawierają w sobie wartości ogólnoludzkie. Wskazuje na racje ostateczne, najgłębiej uzasadniające ludzkie działania indywidualne i społeczne.

Książka Rafała Boguszewskiego dowodzi, że społeczeństwo polskie nie jest poddane jedynie procesom rozkładu wartości, nie jest w całości pozbawione wartości, a tym bardziej nie jest nihilistyczne. W rzeczywistości w każdym społeczeństwie istnieje wiele grup społecznych i instytucji, które nie tylko zachowują i realizują wartości religijne, moralne i społeczne (żyją nimi), ale ich bronią i proponują je

innym jako wartości życiowe, zdolne przeobrażać od wewnątrz całe społeczeństwo. Proces rekonstrukcji wartości moralnych zmierza do przywrócenia im pełni blasku i znaczenia, także w wymiarach społecznych. Potrzebna jest zarówno swoista mentalność rewitalizacji moralności, jak i pewna forma etyki instytucji, będąca instytucjonalnym wzmocnieniem spontanicznych procesów przemian wartości. Myślenie globalne w sprawach moralnych potrzebuje wsparcia w lokalnym – to jest konkretnym – działaniu. Ważne jest także przekonanie, że fundamentalną potrzebą antropologiczną jest nie tylko wolność, ale również potrzeba sensu, tożsamości i uznania, które są orientacyjnymi znakami na drodze życia.